

1. એક વખતનું સમૃદ્ધ બંગાળ કંગાળ અને ગરીબ કઈ રીતે બન્યું?

- ભારત બંગાળ પ્રાંતની સમૃદ્ધિનો મુખ્ય આધાર તેની ખેતીજન્ય પેદાશો, હુન્નરઉદ્યોગની ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિ તથા તેના સમૃદ્ધ વેપાર પર નિર્ભર હતો. વેપારને માટે આવેલી યુરોપિયન પ્રજા પણ અહીં નોંધપાત્ર વેપાર કરતી હતી. બંગાળની નિકાસ તેની આયાત કરતાં ત્રણ ગણી વધારે હતી.
- એ સમયે બંગાળ મુખ્યત્વે સુતરાઉ કાપડ, કાચું રેશમ, ખાંડ, શણ, અફીણ વગેરેની નિકાસ કરતું. મુલાયમ સુતરાઉ કાપડ અને ખાસ કરીને ઢાકાના મલમલની માંગ વિશ્વમાં બજારોમાં રહેતી. યુરોપની કંપનીઓ મોટા જથ્થામાં જમીન અને દરિયાઈ માર્ગે બસરા, મોછા અને જેધા તરફ માલની નિકાસ કરતી. પ્લાસીના યુદ્ધ અને ત્યારપછીના ‘બક્સરના યુદ્ધ એ મળીને અંગ્રેજોને બંગાળના માલિકો બન્યા, ક્લાઈવ મુઘલ સમ્રાટ પાસેથી બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સામાંથી જમીન મહેસૂલ ઉઘરાવવાની દિવાની સત્તા’ મેળવી.
- તેનાથી દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિ’ શરૂ થઈ. જેને અરાજકતા અને અંધાધૂંધીને જન્મ આપ્યો. ખેતી અને ખેડૂતો પાયમલ થયા. તેની માઠી અસર વેપારવાણિજયના પતનની શરૂઆત થઈ. આનાથી વધુ ભયંકર કૃત્ય તો અંગ્રેજોએ કર્યું કે ઈંગ્લેન્ડના હિતખાતર સત્તાનો દૂરઉપયોગ કરીને બંગાળના હુન્નર ઉદ્યોગો અને વેપારવાણિજયના આનાથી ભાંગી નાખ્યાં અને બંગાળ કંગાળ બન્યું. અંગ્રેજોનું આર્થિક કેન્દ્ર હંમેશા ઈંગ્લેન્ડ રહેલું.
- તેઓએ હિંદીઓની ચિતા જરાયે કરી નહિ, પોતાની આર્થિક નીતિ જબરજસ્તીથી હિંદીઓ પર ઠોકી બેસાડી. તેઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હંમેશાં અંગ્રેજોનું હિત રહ્યું. તેઓની શોષણ નીતિએ ભારતની આર્થિક વ્યવસ્થાને પાંગળી બનાવી દીધી. આથી એક સમયનું સમૃદ્ધ બંગાળ ગરીબ બન્યું.

2. ભારતના હુન્નરઉદ્યોગના વિનાશ માટે અંગ્રેજોએ શું કર્યું?

- પ્રાચીન સમયથી ભારત દેશ હુન્નરઉદ્યોગ અને વેપાર વાણિજ્યની દૃષ્ટિએ વિશ્વમાં આગળ પડતું અને ગૌરવશાળી સ્થાન ભોગવતો હતો. હસ્તકલાકારીગરીના ઉદ્યોગોમાં ભારતનો વસઉદ્યોગ સૌથી મુખ્ય હતો. સુતરાઉ, રેશમી અને ઊનના કાપડ વણાટનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ભારતમાં ચાલતો.
- તેમાં ભારતે નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. ભારતનું કાપડ ઈંગ્લેન્ડ તેમજ યુરોપનાં અન્ય રાજ્યોમાં તથા ચીન, જાપાન, દક્ષિણ એશિયાના ટાપુએ બ્રહ્મદેશ, અરબસ્તાન, ઈરાન અને આફ્રિકાના કેટલાક દેશોમાં જતું. બંગાળના શાહબાદ જિલ્લામાં જ એક લાખથી વધારે વણકરો હતા. બંગાળમાંથી 95 ટકા સુતરાઉ કાપડ વિદેશ મોકલવામાં આવતું હતું.
- ઢાકાની મલમલ ઉપરાંત કુપણનગર, ચંદેરી, અરની, બનારસ વસ્ત્રોદ્યોગનાં કેન્દ્રો હતાં. અમદાવાદની ધોતી તથા દુપટ્ટા, લખનૌની ચિકન, બોર્ડર માટે નાગપુરનું રેશમ જાણીતું હતું, રેશમ ઉદ્યોગમાં મુર્શિદાબાદ, માલદા અને બંગાળના અનેક ગામો જાણીતાં હતાં, ઊનના કાપડ માટે કાશ્મીર અને પશ્ચિમ રાજસ્થાને જાણીતાં હતાં. કાપડ ઉદ્યોગ ઉપરાંત વાહણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ ઈંગ્લેન્ડના એ જ ઉદ્યોગથી ચઢિયાતો હતો. ધાતુ ઉદ્યોગમાં તાંબુ, પિત્તળ અને કાંસાના વાસણો બનાવવાનો ઉદ્યોગ ભારતમાં ચાલતો હતો.
- ધાતુ કામ માટે નાસિક, પૂના, હૈદરાબાદ, વિશાખાપટ્ટનમ અને તાંજોર જાણીતા હતાં. કચ્છ, સિંઘ અને પંજાબ હથિયારો બનાવવાના કેન્દ્રો હતાં. કાચ ઉદ્યોગ અને કોલ્હાપુર, સતારા, ગોરખપુર, આગરા, ચિત્તોડ અને બાલઘાટ જાણીતાં હતાં. સોના, ચાંદી, હીરાઝવેરાત, નકશીકામ માટે અનેક સ્થળો હતાં. હસ્તકલાકારીગરી

ભારતની આર્થિક ઉન્નતિ, રુચિ અને કલાત્મક સૌંદર્ય પ્રગટ કરતી હતી. અંગ્રેજોની પાસે સત્તા આવતાં જ તેમણે બંગાળના તેમજ સમગ્ર ભારતના હુન્નર ઉદ્યોગોને નાશ કર્યો. અંગ્રેજ સરકારે ઈંગ્લેન્ડ ના ઉદ્યોગોને વિકસાવવા અને ટકાવવા માટે હિંદના હુન્નર ઉદ્યોગોને કચડી નાખવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. આ માટે અનેક અયોગ્ય રીતરસમો અપનાવી તેમણે વણકરો અને કારીગરો ઉપર જુલમ અમે અત્યાચાર કર્યો.

- ભારતના ખૂણે ખૂણે ઈંગ્લેન્ડની મિલોમાં બનેલું સસ્તું કાપડ પહોંચાડવામાં આવ્યું. સેકડો વર્ષ સુધી જેણે યુરોપ અને દુનિયાને સુતરાઉ કાપડ પૂરું પાડ્યું તે ભારત કેવળ બ્રિટિશ માલનું ગ્રાહક બની ગયું ભારતના હુન્નર ઉદ્યોગો ભાંગી પડતો તે કારીગરો બેકાર બન્યા.

3. ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રે સ્થગિતતા શાં કારણોથી આવી?

- ભારત એક કૃષિપ્રધાન દેશ છે, ભારતીયોનું સુખ, દુખ, વર્તમાન અને ભવિષ્યનો આધાર ખેતી પર છે. જો ખેત ઉત્પાદન સારું રહ્યું તો ખેડૂતો ખુશખુશાલ ચારે તરફ સમૃદ્ધિનાં દર્શન થાય, પરંતુ આના અભાવમાં નબળા વરસમાં દુષ્કાળ અને ભૂખમરનાં દશ્યો જોવા મળે છે.
- 18મી સદી સુધી, કૃષિ અને ગૃહઉદ્યોગમાં એક પ્રકારનો તાલમેલ હતો, છતાં ખેતી ક્ષેત્ર સ્થગિત રહ્યું છે જેના કારણો નીચે મુજબ છે.

(A) ભારતીય હુન્નર ઉદ્યોગ પડી ભાંગ્યા : ભારત જ્યાં ખેતીવાડીમાં ઓગળ હતોત્યાં હુન્નરઉદ્યોગોમાં પણ વિશ્વમાં આગળ પડતું અને ગૌરવશાળી સ્થાન ભોગવતો હતો. અંગ્રેજો એ જ્યારે ભારતના હુન્નરઉદ્યોગો ભાંગી નાંખ્યા ત્યારે કારીગરો બેકાર બન્યો, સરકારે ભેટમાં આપેલી જમીન જમ કરી, આથી ઘણા જમીનદારો બે કાર બન્યા. તેમના ખેડૂતોની દુર્દશા થઈ કારણકે સરકારે જમીન મહેસૂલ વધારતાં તેમના પરનો કરબોજ વધ્યો.

(B) મહેસૂલમાં વધારો : અંગ્રેજી શાસકોએ વધુ ધન મેળવવા અને મહેસૂલી આવક વધારવા ભારતીય હિતોની, અહીંના ખેડૂતોની જરાયે પરવા કરી નહિ, તેઓની સરકારની ખેતી, વેપાર તથા ઉદ્યોગવિષયક નીતિએ ખેડૂતો જમીનદારો કારીગરો તથા વેપારીઓની પાયમાલી સર્જી .

(C) જમીનો જમ કરી : ઈનામ કમિશને કરેલી ભલામણ અનુસાર દાન કે અન્ય કારણોસર ભેટ અપાયેલી ઘણી ખરી જમીન સરકારે જમ કરી, આથી ઘણા જમીનદારો બે કાર બન્યા તેમના ખેડૂતોની દુર્દશા થઈ કારણ કે સરકારે જમીનમહેસૂલ વધારતાં તેમના પરનો કરબોજ વધ્ય.

(D) નવા કાયદા : કોર્નવોલિસે દાખલ કરેલી કાયમી જમાબંધીએ તથા થોમસ મનરોએ અમલમાં મુકેલી રૈયતવારી પદ્ધતિએ જૂના જમીનદારને તથા ખેડૂતવર્ગને પાયમાલ કરી નાખ્યા, ઘણી વખત ઘરના દાગીના વેચીને પણ ખેડૂતો મહેસૂલ ભરી શકતા નહિ. પરિણામે તેમની જમીન વેચી નાખવામાં આવતી.

(E) વાજપ્રથા : ખેડૂતોની ઘણીખરી જમીન દેવામાં ડૂબી જતી, કેટલાક ખેડૂતો શાહુકારોની વ્યાજપ્રથાના ભોગ બની પાયમાલ થયા. લાંચરુશ્વતે પણ ખેડૂતોને પરેશાન કય. ન્યાય મેળવવાનું ખેડૂતો માટે દુષ્કર બન્યું. જ્યારે પાક સારો થતો ત્યારે ખેડૂતોએ પાછળના દેવા પેટે વધુ ચૂકવી દેવું પડતું હતું. પણ જે મોસમ ખરાબ રહે તો દેવું બમણું થઈ જતું હતું .

(F) રોકડિયા પાકો તરફ જુકાવ : ખેડૂતો કપાસ અને શણ જેવા રોકડિયા પાકો તરફ વળ્યો આથી અનાજઉત્પાદન માં ઘટાડો થયો, અનાજની અછત હલ કરવા સરકારે પગલાં ભર્યા નહી.

(G) કૃષિનું વ્યાપારીકરણ : બ્રિટનની આર્થિક નીતિના પરિણામે ભારતીય કૃષિ ઉદ્યોગનું વ્યાપારીકરણ થયું. ચા, કોફી, ગળી અને શણની ખેતી માટે બ્રિટિશ મૂડીપતિઓએ ભારતમાં બગીચા ઉદ્યોગો વિકસાવ્યા. હવે બજારમાં વેચવા માટે ખાસ પાક, તૈયાર થવા લાગ્યો. અનાજના બદલે રૂ, શણ, મગફળી, શેરડી, તમાકુ, તેલીબિયાં, ગળી જેવા જે ઔદ્યોગિક પાક વધુ કમાણી કરવાની તેને ઉત્તેજન અપાયું. ભારતની બ્રિટિશ સરકારે આવા પાકના વ્યાપારી કરણની અને તેની વિશિષ્ટ જાણકારી માટે ઉત્તેજન. આમ ઐતિહાસિક, રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક પરિબળોને પરિણામે ભારતીય ખેતીવાડીનું આધુનિકીકરણ કરવાનો માર્ગ અવરોધાયો, ભારતીય ખેતપેદાશો માં એક પ્રકારની સ્થગિતતા આવી.

4. ભારતમાં કયા પ્રકારના આધુનિક ઉદ્યોગો ક્યાં શરૂ થયા છે

- ભારતમાં મોટાપાયે જે ઉદ્યોગો શરૂ થયેલા તેમાં મુખ્યત્વે શણ, સુતરાઉ કાપડ, લોખંડ અને પોલાદ, કાગળ તથા ચામડા કમાવવાના ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે. કોલકાતામાં પહેલી મિલ ચાલુ થઈ (ઈ.સ. 1818) છતાં સુતરાઉ કાપડનો ઉદ્યોગ મુંબઈમાં કેન્દ્રિત થયો. ત્યાં પહેલી મિલ સ્થપાઈ (ઈ.સ. 1854માં) હતી, અમદાવાદમાં પહેલી કાપડ મિલ રણછોડલાલ છોટાલાલે (ઈ.સ. 1861) શરૂ કરી.
- ત્યારબાદ આ ઉદ્યોગનો ઝડપી વિકાસ થયો અને કપાસ જેવો કાચો માલ ઉગાડનાર પ્રદેશોમાં તેનો વિકાસ થયો. આથી હવે મુંબઈ અને અમદાવાદ પછી નણપુર, સોલાપુર, મદ્રાસ (ચેન્નાઈ અને અન્ય સ્થળોએ કાપડની મિલો સ્થપાવા લાગી. જોતજોતામાં અમદાવાદ તેની કાપડની મિલોને લીધે ભારતનું ‘માન્યેસ્ટર’ બન્યું. અને અહીં આસરે 108 મિલો ચાલુ થઈ. “સ્વદેશી આંદોલન” (ઈ.સ. 1905) શરૂ થતાં ભારતનો ઉદ્યોગોને ખાસ કરીને કાપડ ઉદ્યોગને નોંધપાત્ર ફાયદો થયો હતો.
- તેનાથી ભારતમાં અનેક જગ્યાએ કાપડની મિલો સ્થપાઈ હતી. જો કે ભારતના આ ઉદ્યોગોને સરકારની ભારે કનડગત થઈ હતી. 18મી સદીમાં અંગ્રેજો એ ‘સંરક્ષિત ઉદ્યોગનીતિ’નો અમલ કર્યો. અને 19મી સદીમાં મુક્ત વ્યાપારની નીતિનો અમલ કર્યો, પરંતુ આ બંને એકબીજાની વિરુદ્ધની નીતિઓ હોવા છતાં બંનેનો એમને એવી સિફતથી થયો કે ઈંગ્લેન્ડના ઉદ્યોગોને ફાયદો થાય અને ભારતના ઉદ્યોગોને નુકશાન. ભારતનું ઔદ્યોગિકીકરણ રોકવા માટે વિદેશોમાંથી આયાત ‘કરવામાં આવતી યંત્રસામગ્રી પર નાખવામાં આવેલી જકાત રદ કરવામાં આવી. (ઈ.સ. 1860) આ પછી ભારતમાં સૌ પ્રથમ બંગાળમાં બ્રિટિશરોની મૂડી દ્વારા શણનો ઉદ્યોગ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. ઈ.સ. 1915માં જમશેદજી તાતાએ જમશેદપુર (સાકચી) માં લોખંડનું સૌ પ્રથમ કારખાનું સ્થાપ્યું અને પાયાના ઉદ્યોગની શરૂઆત કરી.
- વડોદરામાં ‘એલેમ્બિક કેમિકલ વર્ક્સ’ની સ્થાપના (ઈ.સ. 1907)માં થઈ. આ ઉપરાંત કાગળ ઉદ્યોગ, તમાકુ, રેશમ, ચામડી વગેરેના ઉદ્યોગો શરૂ થયા હતાં. મહાત્મા ગાંધીજીના આગમન પછી તેમણે ભારતની ગરીબી અને બેકારી દૂર કરવા ગ્રામોદ્યોગ, હાથકાંતણ, હાથવણાટ, કુટીર ઉદ્યોગ અને હુન્નરઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપ્યું. જો કે તેમણે સમગ્ર રીતે યંત્રનો કદીયે વિરોધ કર્યો નું મતો. તેમનો વિરોધ યંત્રોની ઘેલછા તરફ હતો. ઉદ્યોગના વિકાસમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જમશેદજી તાતાએ બેંગલોરમાં ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ’ નામની એક વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરનારી સંસ્થાની પણ સ્થાપના કરી.
- જમશેદજી તાતાએ ભારતમાં વિમાનો બનાવવાનો ઉદ્યોગ શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન (ઈ.સ.1940) ર્યો. પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે તેને પરવાનગી ન આપી. 20મી સદીના પૂર્વર્ધમાં ખાસ કરીને બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન ભારતમાં

ઉદ્યોગોનો નોંધપાત્ર વિકાસ થયો. રસાયણ ઉદ્યોગ, જહાજ બાંધવાનો ઉદ્યોગ વગેરે ઉદ્યોગો નાના પાયા પર શરૂ થયા હતા.

5. ભારતમાં ઔદ્યોગિકીકરણમાં અંગ્રેજ સરકારે કયા અંતરાયો ઉભા કર્યા હતા?

- ભારત માં મોટા પાયે જે ઉદ્યોગો શરૂ થયેલા તેમાં મુખ્યત્વે શણ , સુતરાઉ કાપડ, લોખંડ અને પોલાદ, કાગળ તથા ચામડા કમાવવાના ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે. 19મી સદીના અંત સુધીમાં તેમનો વિકાસ અત્યંત ધીમી ગતિએ થયેલો. કારણ કે ઈંગ્લેન્ડની સરકાર તેમના વિકાસની આડે આવતી હતી. ઈંગ્લેન્ડની સરકારે પોતાના ઘરઆંગણના ઉદ્યોગોના રક્ષણ માં પડી હતી.
- ભારતે પુનઃ કાપડ ઉદ્યોગમાં જ ઝડપી પ્રગતિ કરવા માંડી હતી. કાપડ ઉદ્યોગને નોંધપાત્ર ફાયદો થયો હતો. તેનાથી ભારતમાં અને ક જગ્યાએ કાપ ડની મિલો કનડગત થઈ હતી. 18મી સદીમાં અંગ્રેજો એ ‘સરક્ષિત ઉદ્યોગનીતિ’ નો અમલ કર્યો અને 19મી સદીમાં મુક્ત વ્યાપારની નીતિ’નો અમલ ર્યો, પરંતુ આ બંને એકબીજાની વિરુદ્ધની નીતિએ હોવા છતાં બંનેનો અમલ એવી સિફતથી થયો કે ઈંગ્લેન્ડના ઉદ્યોગોને ફાયદો થાય અને ભારતના ઉદ્યોગોને નુકસાન.
- ભારતનું ઔદ્યોગિકીકરણ રોકવા માટે વિદેશોમાંથી આયાત કરવામાં આવતી. યંત્રસામગ્રી પર નાખવામાં આવેલી જકાત રદ કરવામાં આવી (ઈ.સ. 1860) , રેખા પછી ભારતમાં સૌ પ્રથમ બંગાળમાં બ્રિટિશરોની મૂડી દ્વારા શણનો ઉદ્યોગ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો.